

BİBLİYOGRAFYA :

İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Miftâhu'l-belâga ve misbâhu'l-fesâha*, İstanbul 1284, s. 81-87; Recâizâde Mahmud Ekrem, *Ta'lim-i Edebiyyât*, İstanbul 1299, I, 216-324; Diyarbekirli Said Paşa, *Mizânü'l-edeb*, İstanbul 1305, s. 145-273; Ahmed Cevdet [Paşa], *Belâgat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1298, s. 113, 115-120, 122-130; Manastırlı Mehmed Rifat, *Mecâmiu'l-edeb*, İstanbul 1308, s. 246-256; Reşid [Ahmed Reşid Rey], *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul 1328, I, 174-291; Tâhirülmevlevî, *Edebiyat Lügatı*, İstanbul 1973, s. 96; Tunca Kortantamer, "Die Rhetorischen Elemente in der Klassischen Türkischen Literatur", *Die Islamische Welt Zwischen Mittelalter und Neuzeit* (ed. U. Haarman – P. Bachman), Beirut 1979, s. 382; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, Ankara 1980, s. 130-134, 168-174; Ahmet Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1989, s. 31, 107, 157; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul 1999, s. 264; M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul 2000, s. 89-97.

MUSTAFA UZUN

MECÂZÜ'L-KUR'ÂN

(مجاز القرآن)

Kur'an-ı Kerim'deki mecazi lafızların tefsirini konu alan ilim dalı ve bu daldaki yazılan eserlerin ortak adı.

Belâgat âlimlerine göre, gerçek anlamın kastedilmesine engel olan bir karîne ile ve bir alâkanın varlığı sebebiyle gerçek anlamı dışında bir mânada kullanılan kelime ve terkibe mecaz denir. Mecaz lafızda olduğu gibi terkipte ve cümlede de olur. İslâm âlimleri arasında dilde ve Kur'an'da "hakikat"ın varlığı konusunda bir ihtilâf bulunmamaktadır. Çünkü Kur'an'ın büyük bir kısmı bu tür kelime ve ifadelerden oluşmaktadır. Hakikat bildiren lafızlar asıl mânaları dışında anlam taşımayan, takdim ve tehir ifade etmeyen ve olumsuzluk kabul etmeyen lafızlardır (Süyûtî, II, 753; Ebû'l-Bekâ, s. 361).

Dilde varlığı inkâr edilemeyen mecazın Kur'an'da mevcut olup olmadığı tartışmalıdır. Kur'an Arap dilinin kurallarına ve ifade şekillerine uygun olarak geldiğinden mecaz, istiare, kinaye, teşbih, temsil, telmih ve hazif gibi dil olguları ile edebî sanatların Kur'an'da da yer alması tabiidir. Bu gerekçelerle dilcilerin ve İslâm âlimlerinin çoğunluğu Kur'an'da mecazın varlığını kabul etmiştir. Hz. Peygamber'in bazı mecazi ifadeleri ve ashâbın bunlara göre ortaya koyduğu davranış şekilleri mecazın varlığının bir başka delilidir. Resûl-i Ekrem'in Hendek Gazvesi sonrasında ikinci namazının Benî Kurayza yurdunda kılınması emri ashâp arasında farklı

şekilde algılanmış, bazıları emri hakiki mânasında alarak namazlarını oraya varıp kılmış, bazıları ise bu emrin oraya erken varılmasını teşvik için söylenmiş mecazi bir ifade olduğunu düşünerek namaz vaktinin geçmemesi için yolda kılmışlardır (Buhârî, "Şalâtü'l-ğavf", 5; Müslim, "Cihâd", 69). Resûlullah'ın her iki gruba da bir şey söylememesi mecazi yorumu onayladığını göstermektedir. Ramazanda imsak vaktinden söz eden âyetteki (el-Bakara 2/187) "beyaz ve siyah ip" kelimelerini hakiki mânalarıyla alıp yastığının altına siyah ve beyaz renkteki ipleri koyarak vakti belirlemeye çalışan ve daha sonra konuyu Hz. Peygamber'e arzeden Adî b. Hâtim'in durumu mecaz konusu için daha açıktır. Nitekim Adî'yi dinleyen Resûl-i Ekrem bunların "gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı" anlamına geldiğini ifade etmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 2, "Şavm", 16). Resûlullah'ın hanımlarının sorduğu, "Hangimiz sana daha önce kavuşacağız?" sorusuna "eli en uzun olan" şeklinde cevap vermesi (Buhârî, "Zekât", 11), onların da bu cevapla cömertliğin kastedildiğini anlaması Hz. Peygamber'in günlük hayatında mecazın yer aldığını göstermektedir.

Kur'an'da mecazların varlığını Zâhirîler'den Dâvûd ez-Zâhirî ve oğlu Ebû Bekir İbn Dâvûd ez-Zâhirî, Şâfiîler'den İbnü'l-Kâs, Mâlikîler'den İbn Huveymzindâd ve Mu'tezile'den Ebû Müslim el-İsfahânî gibi ilk dönem âlimleri kabul etmemiştir. Bunlara göre mecaz yalanın kardeşidir; nitekim söz söyleyen kimse meramını hakikatlerle dile getirmekten âciz kaldığı zaman mecaza sığınır, bu ise Allah için muhaldır (Zerkeşî, II, 377; Süyûtî, II, 703). Kur'an'da mecazın varlığına dair tartışmalar ilk dönemle sınırlı kalmamış, günümüze kadar gelmiştir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile Selefî düşüncüyü yeniden canlandıran Takıyyüddin İbn Teymiyye, Kur'an'da gerek Allah'ın zâtı ve sıfatları gerekse diğer konularla ilgili olarak kullanılan ve mecaz olduğu iddia edilen lafız ve tabirlerin mecaz olmadığı görüşündedir. İbn Kayyim el-Cevziyye, Cemâleddin el-Kâsimî, Muhammed Emîn eş-Şinkitî de mecaza karşı benzer görüşler ileri sürmüşlerdir. Çeşitli eserlerinde konu üzerinde duran İbnü'l-Arabî'ye göre bir lafız ancak hakikatine hamletmek muhal olduğunda mecazi mânada kullanılır. Dilde mecazın varlığını kabul eden İbnü'l-Arabî'ye göre Kur'an'da Allah'a nisbet edilen yed, kabza, vech gibi isimler ve istivâ, "denâ ve tedellâ", "câe" gibi fiiller hakiki

anlamlarında kullanılmış olup bu kelimelere mecazi mânalar yüklenmesi ve Kur'an'da mecazın varlığının kabul edilmesi Allah'ın kullarıyla gerçek anlamda ilişki kuramadığı, ancak mecaz ve istiâre yoluyla kendini tanıttığı sonucunu doğurur. Kur'an'da yer alan ifadelerin benzerleri hakiki mânada Araplar'ın edebî metinlerinde ve günlük konuşmalarında da vardır. Meselâ Necm sûresinin 8. âyetinde yer alan, "Sonra ona yaklaştı ve sarktı ..." cümlesindeki yakınlığı ifade eden kullanım "kralın yakınında olmak" söyleyişinde de mevcuttur. Araplar, kendisiyle mânevî yakınlık kastedilen bu ifadeyi "itibar yüsekliği" anlamında hakiki mânada kullanırlar (el-Fütûhât, II, 68). İbnü'l-Arabî'nin mecâzü'l-Kur'ân'la ilgili bu çizgisi Takıyyüddin İbn Teymiyye tarafından aynen sürdürülmüştür. Onun delillerinden biri Allah'ın kendisine iki el nisbet etmesidir (el-Mâide 5/64). Tekil kelime çoğul, çoğul kelime tekil anlamında mecaz olarak kullanılabilir. Tesnîyeler için tekil veya çoğul kullanımı söz konusu değildir. Böyle olunca âyetle kelime hakiki anlamındadır. Bundan başka Kur'an'da mecazi mânaya geldiği söylenen kelimelerin tamamı Araplar'ın kullanımında vardır, bunların hakiki anlamda değil mecazi anlamda kullanıldığını tarihen ispat etmek mümkün değildir ve dil nesilden nesile öğrenilerek aktarılır (İbn Teymiyye, VI, 301-374; XX, 400-499; ayrıca bk. İbrâhim Ukaylî, s. 131-148; Arpa, s. 165-178). Kur'an'da mecazın varlığına itiraz edenler aynı gerekçelerle kinayelerin de bulunduğunu kabul etmemişlerdir (Taşköprizâde, II, 452).

Belâgat âlimleri mecazın hakikatten, kinayenin sarîh ifadededen daha etkili bir anlatım şekli olduğunda ittifak etmişlerdir. Eğer Kur'an'da mecazın bulunmaması gerekiyorsa hazif, tekit, kıssaların tekrarı gibi hususların da olmaması gerekir. Aslında dildeki pek çok ifade mecazi anlam taşımakta, "kâme Zeydün" (Zeyd ayağa kalktı) gibi sade bir cümle bile mecazi bir anlatım ihtiva etmektedir (İbn Cinnî, II, 447-448). Tehânevî'ye göre Kur'an'da mecazın varlığını kabul etmeyenlerin ileri sürdüğü deliller "örümceğin evinden" daha zayıftır (Keşşâf, I, 223). İbn Kuteybe mecazi bir tür yalan sayarak Kur'an'da mecazın olmadığını söyleyenleri cahillik, anlayışsızlık ve dar görüşlülükle suçlamış, mecazın yalan kabul edilmesi halinde sözlerimizin çoğunun bozuk ve sakat olacağını ifade etmiştir. Bedreddin ez-Zerkeşî ve Süyûtî de muhaliflerin ileri sürdüğü şüphelerin yersiz olduğunu belirtmişler-

dir. Çünkü Kur'an'da mecazın yok olduğu kabul edilirse Kur'an'ın anlatım güzelliğinin yarısı ortadan kalkmış olur.

Mecâzû'l-Kur'ân terkinin bir Kur'an ilmi olarak ilk defa kimin tarafından kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Kur'an'daki mecazlar üzerine yapılan çalışmalar veya Kur'an'daki mecazlara dikkat çeken eserler çok eskilere gider. Bu konuda Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, Ebû Zeyd el-Kureşî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ma'mer b. Müsennâ gibi dilcilerle Mu'tezile âlimleri ve özellikle Câhiz önde gelmektedir. Mecaz kelimesinin terim olarak ortaya çıkmasının IV. (X.) yüzyıla kadar uzandığını ileri süren İbn Teymiyye'ye göre Kur'an lafızlarını hakikat-mecaz ayırımına tâbi tutanlar arasında ilk dönem tefsir, hadis, fıkıh, dil ve nahiv âlimlerinden hiçbiri yer almamaktadır; mecaz kelimesi ilk defa Kur'an'la ilgili olarak Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ tarafından kullanılmıştır. Ancak Ebû Ubeyde'nin mecazla kastettiği şey hakikatin karşısı değildir; onun mecazı "izah, tefsir, te'vil ve meâl" anlamlarındadır (İbn Teymiyye, VII, 96; XII, 277-278; XX, 404-405). Ancak eldeki deliller İbn Teymiyye'nin bu iddiasını desteklememekte ve terim anlamıyla mecaz kavramının Sibeveyhi'ye, hatta Halîl b. Ahmed'e kadar vardığını göstermektedir. Sibeveyhi mecaz yerine "siatü'l-keâm" (sözdeki anlam genişlemesi) terkinin (Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî, I, 143; II, 1057), Ferrâ ise "icâze" kelimesini kullanmış, diğer dilciler de benzer terimler geliştirmiştir. Ebû Ubeyde'nin mecâzû'l-Kur'ân ifadesi, belâgat âlimlerinin tarif ettiği şekilde terim anlamıyla mecaza tekabül etmemekle birlikte bütün mecazi ifadeleri kapsayan geniş bir terim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim eserin mukaddimesinde otuzdan fazla mecaz türü örnekleriyle açıklanmıştır. Bu mukaddimeyi Ebû Ubeyde'nin öğrencisi Ali b. Mugîre el-Esrem'in yazdığı iddia edilse de kitap için bu terimin seçilmiş olması, Kur'an'daki mecazların te'vil edilmesi, mecaz kelimesinin "tefsir ve te'vil" anlamında kullanılması bu konudaki önceliğin ona ait olduğunu göstermektedir. Câhiz *el-Beyân ve't-tebyîn*'de, İbn Kuteybe *Te'vîlû müşkili'l-Kur'ân*'da, Müberrred *el-Kâmil*'de Kur'an âyetlerinin mecazi anlamlarından söz etmişlerdir (Nasr Hâmid Ebû Zeyd, s. 93; İbrâhim Ukaylî, s. 129; DÎA, V, 381).

Çalışmalarında, Arapça'nın ilk yazılı kaynağı kabul edilen Kur'an-ı Kerim'le sözlü edebiyatı esas alan dilciler mecazi

birçok kısma ayırmışlardır. Mecaz bakımından çok zengin olan Kur'an'da mevcut örnekler mecaz, mecâz-ı mürsel, istiare, mecâz-ı akfî vb. başlıklar altında incelenmiş, filolojik ve tefsirî tahlillere tâbi tutulmuştur. Şerîf er-Radî'nin *Telhîşü'l-beyân fî ('an) mecâzâtî'l-Kur'ân*'ı ve İzzeddin b. Abdüsselâm'ın *el-İşâre ile'l-îcâz fî ba'zı envâ'î'l-mecâz*'ı ile diğer eserlerde Kur'an'daki mecazlar sûre sıralamasına göre verildiği için mecazın bölümlerine göre tahliller yapılmamışsa da dilcilerin eserlerinde ve Zerküşî'nin *el-Burhân*'ı ile Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında mecazın kısımlarına göre bir açıklama seyri takip edilmiştir.

Kur'an'ın mecazla yorumunun kelâm, mezhepler tarihi, tasavvuf ve fıkıhla ilişkisi vardır. Kur'an'daki mecazların yorumuyla ilgili ilk tartışmalar kelâm ilmi çerçevesinde olmuştur. Başta Mu'tezile olmak üzere Hâriciyye, Bâtıniyye-İsmâiliyye, Karmatiyye gibi kelâm mezhepleri delillerini ve temellerini Kur'an mecazları üzerine oturtmuştur. Ehl-i sünnet kelâmcılarıyla Selefler arasında yed, riçl, kabza gibi kelimelerle bazı fiillere verilen anlamlar tartışılmış, Ehl-i sünnet bunların mecazi olduğunu söylerken Selefler hakiki mânada alınması gerektiğini ifade etmişlerdir. Kur'an mecazlarını kendi amaçları doğrultusunda kullanan en belirgin fırka Bâtıniyye'dir. Bâtıniyye mensupları Kur'an âyetlerinin zâhir ve bâtın mânalarının bulunduğunu, bunları öz olan bâtın mânalarına göre ele almak gerektiğini söyler. Gazzâlî, Kur'an lafızlarının herhangi bir nassa dayanmadan ve akfî bir dayanağı olmadan zâhirî anlamlardan soyutlanması halinde onlara yüklenen yorumlara güvenilemeyeceğini belirterek Bâtıniyye'nin bu yolla dini temelden yıkmayı amaçladığını vurgular (Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî, II, 892, 900). Bâtıniyye'nin çok defa te'vil ettiği lafızlara verdiği mâna lafza hakiki veya mecazi olarak delâlet etmediği gibi akıl ve nakil ölçüleriyle de bağdaşmamaktadır (Topaloğlu, s. 243). Tasavvufta ise işârî tefsir içerisinde mecazi lafızlar zaman zaman asıl mecrasından saptırılarak yorumlanmıştır. Meselâ, "Karada ve denizde fesat çıktı" meâlindeki âyette (er-Rûm 30/41) kara ile insanın dış organlarına, denizle de kalbine işaret edildiği ileri sürülmüştür. Kur'an'daki bazı lafızların hakiki ve mecazi anlamda yorumlanması fıkıhçılar arasında da tartışılmıştır. Abdest almayı gerektiren hallerin sayıldığı âyetteki (el-Mâide 5/6) "İlâ mestümün-nisâ" veya diğer bir kıraate göre "İlâ mestümün-nisâ" ibaresi Hanefîler'ce mecazi temasa hamledilerek cinsel ilişkiye işaret ettiği şeklinde algılanırken Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelîler'ce hakiki mânasında kabul edilerek fizikî temas söz konusu edilmiştir (Abdülvehhâb Abdüsselâm Tavîle, s. 193-198).

Genelde Arap dili ve belâgatını, özelde mecaz, istiare, kinaye, teşbih gibi konuları inceleyen eserlerin büyük bir kısmında aynı zamanda Kur'an'daki mecazi ifadeler de örnekleriyle açıklanmıştır. Sibeveyhi *el-Kitâb*'ında Kur'an'dan çok sayıda örneği şahid olarak kullanmış, İbn Cinnî *el-Haşâ'îş*'te iki babı hakikat-mecaz konusuna ayırmış (II, 42-457), örnek olarak çoğunlukla Kur'an âyetlerinden yararlanmıştır (bu konularla ilgili literatür için bk. İSTİARE; KİNAYE; MECAZ; Akdemir, sy. 4 [1998], s. 62-73). *Mecâzû'l-Kur'ân* adıyla yazılan ilk eser Kutrub'a ait olup (Yâkût, XIX, 52) Ma'mer b. Müsennâ'nın *Mecâzû'l-Kur'ân* adlı kitabı (nşr. Fuat Sezgin, I-II, Kahire 1954) bu alanda günümüze ulaşan tek çalışmadır. Eser doğrudan mecazi ele almıyorsa da mecazi içine alan bir dizi konuda önemli bir filolojik tefsir niteliğindedir. *Te'vîlû müşkili'l-Kur'ân* adlı eserinde (bk. bibl.) açtığı "Bâbü'l-kavl fî'l-mecâz", "Bâbü'l-istifâre", "Bâbü'l-kinâye ve't-ta'tîz" gibi başlıklarda mecazla ilgili görüşlerini ortaya koyan İbn Kuteybe belki de konuyu ciddi mânada ele alan ilk ilim adamıdır. Mu'tezilî Ebû'l-Hasan er-Rummânî de *en-Nüket fî i'câzî'l-Kur'ân*'ında (*Selâşü resâ'il fî i'câzî'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Halefulah – Muhammed Zağlûl Selâm, Kahire 1976 içinde) mecaz konusuna girer. Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Esrârü'l-belâga ve Delâ'ilü'l-îcâz* adlı eserlerinde hakikat-mecaz, mecâz-ı akfî, istiare, kinaye, teşbih ve temsil gibi hususları derinlemesine tahlil ederek ilgili âyetleri şahid olarak kullanır. Fahreddin er-Râzî'nin, Cürcânî'nin adı geçen iki eserinin özeti olan *Nihâyetü'l-icâz fî dirâyeti'l-îcâz* adlı kitabının (nşr. İbrâhim Samerrâî, Amman 1985) başlıklarından biri "el-Kâ'idetü's-sâniye fî'l-haқиka ve'l-mecâz" ismini taşır (s. 81-91). İbnü'n-Nakib el-Makdisî, *Muqaddimetü Tefsîri İbni'n-Nakib fî 'ilmi'l-beyân ve'l-me'ânî ve'l-bedî' ve icâzî'l-Kur'ân* (nşr. Zekeriyâ Saîd Ali, Kahire 1415/1995) adıyla tefsirine mukaddime mahiyetinde yazdığı eserinde hakikat, mecaz, mecazın bölümleri olarak kabul ettiği mecâz-ı mürsel, istiare, teşbih, icâz, ihtisar, takdim ve tehirden genişçe söz etmiştir (s. 21-176, 262-274). İbn Teymiyye ise müstakil bir eser yazmamışsa

da *Fetâvâ'sında* ve risâlelerinde konuya büyük ilgi göstermiştir (bk. bibl.).

Şerîf er-Radî'nin *Telhîşü'l-beyân fî mecâzâtî'l-Kur'an*'ı ile (nşr. Hüseyin Ali Mahfûz, Tahran 1953; nşr. Muhammed Abdülğanî Hasan, Kahire 1955; nşr. Mekki es-Seyyid Câsim, Bağdad 1956; Beyrut 1986; eser *Terceme-i Telhîşü'l-beyân 'an mecâzâtî'l-Kur'an* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir [trc. Muhammed Bâkir Sebzevârî, Tahran 1330]) *el-Mecâzâtü'n-nebeviyye'si* (nşr. Tâhâ Muhammed Zeynî, Beyrut 1986) mecaz konusuna ayrılan ilk eserlerdendir. İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın *el-İşâre ile'l-icâz fî bâ'zı envâ'î'l-mecâz* adlı sistematik çalışması bu isimle tahkiksiz (İstanbul 1313/1895; Medine 1966; Dimaşk 1987; Beyrut 1987) ve *Mecâzü'l-Kur'an* adıyla tahkikli olarak (nşr. Muhammed Mustafa b. Hâc, Trablus 1992; nşr. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, Londra 1419/1999) yayımlanmıştır. Süyûtî bu eseri *Mücâzü'l-Fürsân ilâ mecâzi'l-Kur'an* ismiyle özetlediğini ve bazı eklemeler yaptığını bildirmektedir (*el-İtkân*, II, 753). Müstaklî çalışmalardan biri de Ali b. Hüseyin b. Mûsâ el-Mûsevî'nin *el-Mecâlis fî keşfi mecâzâtî âyâtî'l-Kur'an*'ıdır (Nuruosmaniye Ktp., nr. 594, 263 varak).

Hakikat ve mecaz konusunu Kur'an bağlantılı olarak ele alan çeşitli eserler bulunmaktadır. Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî'nin *el-Mecâz fî'l-luğa ve'l-Kur'ânî'l-Kerîm beyne'l-icâze-ti ve'l-men' 'arız ve tahlîl ve nakd* adlı eseri (bk. bibl.) konuyu bütün yönleriyle ele alır. Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in *el-İtticâhü'l-aklı fî't-tefsîr: Dirâse fî kazıyyeti'l-mecâz fî'l-Kur'an* 'inde'l-Mu'tezile'si (Beyrut 1982, 1983) Mu'tezile'nin mecaza yaklaşımını ortaya koyması açısından önemlidir. Bunlardan başka son dönemde yapılan çalışmalarda şu eserler zikredilebilir: Konrad Miller, *Etude sur la métaphore* (Paris 1939); Moses Sister, *Metaphern und Vergleiche im Koran* (Berlin 1939); Tefvik Sabbağ, *La métaphore dans le Coran* (Paris 1943); Abdülcelîl Muhammed Bedrî, *el-Mecâz ve eşeruhü fî'd-dersî'l-luğavî* (Beyrut 1406/1986; diğer çalışmalar için bk. Abdülcebbar Rifâî, *Mu'cemü'd-dirâsâtî'l-Kur'âniyye*, Kum 1993, II, 553-554). Konuyla ilgili akademik çalışmalar arasında Muhammed Kâmil el-Basîr'in *el-Mecâzâtü'l-Kur'âniyye ve menâhicü bahşihâ* (1395/1975, Câmiatü'l-Kâhire külliyyetü'l-âdâb), Ali Kızılırmak'ın *Kur'an'da Hakikat ve Mecâz* (1996, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Faruk Boz-

göz'ün *Kur'an-ı Kerîm ve Mecaz Kavramı* (2000, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı doktora tezleriyle Necat Akdeniz'in *Kur'an-ı Kerîm'de Mecaz* (1987, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Yahya Atak'ın *Kur'an-ı Kerîm'de Mecaz-ı Mürseller* (1997, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlı yüksek lisans tezleri sayılabilir.

Wolfhart Heinrichs'in "On the Genesis of the Haqiqa-Majaz Dichotomy" (*St.I, LIX* [1984], s. 111-140), John Wansborough'un "Majaz al-Qur'an: Periphrastic Exegesis" (*BSOAS*, XXXIII/2 [1970], s. 247-266), Muhammed Alevî Mukaddem'in "Mu'âyese-i Mecâzü'l-Kur'an-ı Ebû 'Ubeyde ve Telhîşü'l-Beyân fî mecâzâtî'l-Kur'an-ı Seyyid Şerîf Râdî" (*Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsânî Dânişgâh-ı Firdevsî*, XIX/1-2 [Meşhed 1345], s. 181-210), Kays İsmâil el-Evsî'nin "el-Me'âni'l-mecâziyye elletî harece ileyhâ üslûbü'l-istifhâm fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm" (*MMîr*, XL/3-4 [1410/1989], s. 323-367) ve Hikmet Akdemir'in "Kur'an-ı Kerîm'de Mecazın Varlığı Problemi" (bk. bibl.) başlıklı makaleleri de bu konudaki çalışmalardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 223; Buhârî, "Salâtü'l-havf", 5, "Tefsîr", 2, "Şavm", 16, "Zekât", 11; Müslim, "Cihâd", 69; Sibeveyhi, *Kitâbü Sibeveyhi* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, V, 7-28; İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkilü'l-Kur'an* (es-Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 132; İbn Cinnî, *el-Haşâ'îş* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbî'l-Arabî), II, 42-457; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebe'*, XIX, 52; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, II, 68, 107-109, 116; IV, 119; İbn Teymiyye, *Mecmû'a fetâvâ*, VI, 301-374; VII, 34, 96; XII, 277-278; XX, 400-499; Zerküşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'an* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Marâşîl v.dğr.), Beyrut 1415/1994, II, 377; Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), II, 703, 753; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 450-452; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 361; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhü'l-aklı fî't-tefsîr*, Beyrut 1983, s. 93-94, 111-137; Mahmûd Mahmûd el-Gurâb, *Rahmetün mine'r-Rahmân fî tefsîri ve işârâtî'l-Kur'an min kelâmî's-şeyhi'l-ekber Muhyiddîn İbnî'l-'Arabî*, Dimaşk 1410/1989, I, 13; Abdülazîm İbrâhim Muhammed el-Mut'inî, *el-Mecâz fî'l-luğa ve'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire, ts. (Mektebetü Vehbe), I, 143; II, 892, 900, 1057; Abdülvehhâb Abdüsselâm Tavîle, *Eşerü'l-luğa fî'htilâfî'l-muctehidin*, Mısır, ts. (Dârü's-selâm), s. 193-198; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1993, s. 243; İbrâhim Ukaylî, *Tekâmülü'l-menheci'l-ma'rîfî 'inde İbn Teymiyye*, Herndon 1415/1994, s. 128-129, 131-148; Enver Arpa, *İbn Teymiyye'nin Kur'an Anlayışı*, Ankara 2002, s. 165-178; Hikmet Akdemir, "Kur'an-ı Kerîm'de Mecazın Varlığı Problemi", *Harar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Şanlıurfa 1998, s. 62-73; Hulûsi Kılıç, "Belâgat", *Dîa*, V, 381.

ABDÜLHAMİT BİRİŞİK

MECÂZÜ'L-KUR'ÂN

(مجاز القرآن)

Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın
(ö. 209/824[?])
Kur'an-ı Kerîm'in
filolojik yorumuna dair eseri.

Garîbü'l-Kur'an ve meâni'l-Kur'an türü eserler arasında, Kur'an'da geçen garîb kelime ve tabirlerin filolojik tefsiriyle Kur'an'ın üslûp özelliklerinin "mecâzü'l-Kur'an" adıyla ilk ele alındığı eserdir. *Mecâzü'l-Kur'an*, *Garîbü'l-Kur'an*, *Me'âni'l-Kur'an*, *İ'râbü'l-Kur'an* adlarıyla müellife nisbet edilen dört ayrı eserin (İbnü'n-Nedîm, s. 93-94; İbnü'l-Kiftî, III, 285), muhtevası dolayısıyla veya bazı yazma nüshalarında müstensihlerce verilmiş farklı isimler sebebiyle (DTCF Ktp., İsmail Saib Sencer, nr. 4757; Murad Molla Ktp., nr. 206) *Mecâzü'l-Kur'an*'ın değişik adları olduğu anlaşılmaktadır (*Mecâzü'l-Kur'an*, neşredenin girişi, s. 18). Kitap, Ebû Ubeyde'nin öğrencisi Ali b. Mugire el-Esrem'in hocasına okuyup icâzet aldığı rivayetiyle günümüze intikal etmiştir. Ancak yazma nüshalar arasındaki bazı farklılıklar eserin başka rivayetlere de dayandığı izlenimi vermektedir. İslâm fetihleri sırasında ana dili Arapça olmayan unsurların İslâm'a girmesiyle Kur'an'ın anlam ve üslûp bakımından anlaşılmasında ortaya çıkan problemlerin Kur'an'da geçen garîb kelimeler ve mecazi tabirler üzerinde odaklandığını gören Ebû Ubeyde eserini bu ihtiyaca cevap vermek üzere kaleme almıştır.

Bir mukaddime ile başlayan ilk kitap sayılan (Abdülhamîd Seyyid Taleb, s. 127) *Mecâzü'l-Kur'an*'ın mukaddimesi ülmü'l-Kur'an, garîbü'l-Kur'an ile Arap dili ve belâgatı açısından çok değerli olup râvi Esrem tarafından ilâve edilmiş olması muhtemel görülmektedir (*Mecâzü'l-Kur'an*, neşredenin girişi, I, 24). Mukaddime de Kur'an kelimesinin Allah'ın kitabının adı olduğu belirtilerek bunun etimolojik ve semantik açıklaması yapıldıktan sonra furkân, sûre ve âyet terimleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Fâtiha sûresi ve bu sûrenin diğer isimleri hakkında bilgi verilmiş, mecaz anlayışından ve mecaz kapsamına giren hususlardan söz edilmiştir. Ebû Ubeyde'ye göre sarf ve nahiv ilimlerinin konularından olan, kelimelerin etimolojik ve morfolojik yapıları ile i'rab yönleri mecaz kapsamına girdiği gibi ihtisar, izmâr, hazif, tekrar, tekid, takdim -tehir, istiare, teşbih, temsil, teşhis -intak, kina-